

DORA KUŠAN ŠPALJ

AQUAE IASAE (VARAŽDINSKE TOPLICE) – RANOKRŠĆANSKI HORIZONT

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.20>

Arheološki muzej u Zagrebu od 1953. godine provodi istraživanja na prostoru rimskog naselja *Aquae Iasae* (Varaždinske Toplice). Na lokaciji u gradskom parku otkriven je kompleks rimske javne arhitekture, a sastojao se od svetišta izgrađenog oko izvora termalne vode te kupališnog dijela (zgrade kupališta s bazenima i bazilikom). Izuzetna ljekovitost vode bila je glavni razlog popularnosti ovog lječilišta i svetišta u rimsko vrijeme, ali i štovanja raznih božanstava kojima se pripisivala moć ozdravljenja. Novi nalazi ukazuju i na mogućnost da je prostor oko termalnog izvora bio i mjesto proricanja. Vrlo zanimljive podatke o kontinuitetu korištenja prostora oko termalnog izvora i u ranokršćanskom razdoblju dala su istraživanja izvorišnog bazena (od 2011. do 2015. godine). U samom izvorištu nađeno je oko 18.000 rimskih kovanica, ali i drugih predmeta koji se mogu datirati od 1. do 4. st. Posebno se ističe nekoliko primjeraka prstenja s kristogramom koji ukazuju da su rituali vezani uz kult „svetog izvora“ bili prakticirani i od pripadnika kršćanske religije. O suživotu kršćanstva i poganskih kultova tijekom 4. st. govore i nalazi skulpture božice Minerve u zapadnom hramu i jednog natpisa posvećenog Junoni i Fortuni, na temelju kojih se može pretpostaviti štovanje njihovih kultova do samog kraja funkcioniranja kompleksa. Najviše podataka o ranokršćanskom horizontu dali su rezultati prve faze istraživanja lokaliteta (od 1953. do 1982. godine), kada je utvrđeno da je prostor kupališne bazilike u 4. st. bio prenamijenjen u kršćansku crkvu, a istraživanjima od 2004. godine nadopunjena su saznanja o građevinskim fazama i izgledu tog prostora.

Ključne riječi: *Aquae Iasae, izvor termalne vode, svetište, bazilika, kršćanstvo, poganski kultovi*

Arheološki muzej u Zagrebu već više od 60 godina provodi istraživanja u gradskom parku u Varaždinskim Toplicama. Rezultati istraživanja pokazali su da je na tom prostoru (na površini od 6.000 m²) izuzetno dobro sačuvana rimska arhitektura, odnosno rimsko svetište i kupališni kompleks čija se izgradnja može pratiti od 1. do kraja 4. st. Glavni razlog odabira i korištenja ove lokacije za izgradnju javnih objekata bio je prirodni izvor termalne vode. Mističnost izvora i spoznaja o ljekovitim svojstvima vode sasvim sigurno je privlačila ljude i u predrimskom razdoblju, o čemu svjedoči i sam naziv naselja (*Aquae Iasae* – voda Jasa), kao i pojedini nalazi iz pretpovijesnih razdoblja.¹ Karakter „svetog izvora“ Rimljani naglašavaju izgradnjom svetišta oko mjesta izviranja već u 1. st., a ta mističnost prostora zadržana je sve do samog kraja funkcioniranja kompleksa.

Prema geološkoj situaciji terena, može se zaključiti da se prije prve rimske kaptáže izvora, termalna voda slobodno razlijevala od mjesta izviranja prema nižim terasama na jugu. Istraživanja provedena od 2012. do 2017. godine pokazala su da su Rimljani već u 1. st. kaptirali izvor „ograđi-

¹ Čabrian *et al.* 1973, 4–6; Kušan Špalj – Nemeth-Ehrlich 2012, sl. 25, 26.

vanjem“ prirodne jame, dok je razljevanje vode prema jugu spriječeno „branom“ od nabijene gline u sustavu hrastovih piona i dasaka. Na taj je način omogućena izgradnja kupališta na nižoj terasi, a sustav kanala dokaz je kontroliranog korištenja termalne vode iz izvorišta već od 1. st. Premda zbog kasnije izgradnje sam okvir izvorišta iz 1. st. nije sačuvan, ostali nalazi ukazuju da je širi prostor oko mjesta izviranja bio ograđen zidovima (s nišama na istočnoj i zapadnoj strani), ispred kojih su se vjerojatno nalazili trijemovi. Na sjevernoj strani pronađeni su zidovi jednog pravokutnog objekta (vjerojatno hrama) te dobro očuvano ožbukano stepenište.² Na taj je način oblikovan relativno zatvoren prostor svetišta u kojem su se posjetitelji kretali kroz trijemove i obilazili oko izvora u koji su ubacivali votivne darove, najčešće novac.³ Prema epigrafskim spomenicima iz tog vremena, može se zaključiti da je svetište u 1. st. bilo posvećeno nimfama – zaštitnicama izvora.⁴

U 2. st. dolazi do većih promjena u izgledu kompleksa, provedeni su vrlo složeni građevinski radovi koji su obuhvatili izgradnju novog kupališta i svetišta. Premda je prostor svetišta dobio znatno monumentalniji oblik, zadržana je osnovna koncepcija „svetog izvora“ okruženog trijemovima, a što se vjerojatno može povezati i s kontinuitetom nekih rituala koji su bili dio religijske prakse ovog prostora. Kako bi se dobilo što više prostora za potrebe svetišta, gradnja se širi u okolno brdo, odnosno zidovi triju hramova (i dvije bočne prostorije) „zasijecaju se“ u brdo, a sve se dodatno učvršćuje masivnim potpornim zidovima s istočne i zapadne strane. U ovoj fazi prirodni izvor ograđuje se zidovima visine oko 2 m, od velikih kamenih blokova (u tehnici *opus quadratum*) i s ogradom visine 0,70 m te je tako dobiven pravokutni rezervoar veličine 8 x 13,5 m.⁵ Gradnja više hramova sasvim sigurno je povezana s uvođenjem novih kultova jer se na temelju brojnih epigrafskih spomenika (datiranih u 2. i 3. st.), osim i dalje vrlo jakog kulta nimfi, može pratiti i štovanje raznih drugih božanstava kojima se pripisivala moć ozdravljenja (Minerva, Apolon (Apolon-Sol), Dijana (Dijana Luna), Silvane, Eskulap, Higija (Salus), Izida, Serapis, Fortuna (Izida-Fortuna), Junona i dr.).⁶ Nalazi vezani uz boga Apolona, kao i sama geološka situacija s termalnim izvorom, daju naslutiti da je ovo bio i prostor proricanja, a moguće su se tu odvijali i neki viši oblici duhovnosti vezani uz egipatsku božicu Izidu, kao i proricanja povezana s Eskulapom. Uz sve to moguće je pretpostaviti odvijanje raznih rituala i procesija, a nalaz jednog reljefa s prikazom božice Izide-Fortune, Venere i tri nimfe vjerojatno je svjedočanstvo neke svečanosti, održane u njihovu čast 1. lipnja 192. godine.⁷ Svi ovi nalazi govore o vrlo složenom i dinamičnom religijskom životu koji se odvijao u svetištu tijekom 2. i 3. st. kada su ga posjećivali i neki vrlo visoki državni službenici, moguće i sami carevi. No ipak najviše svjedočanstva o posjetiteljima ovog svetišta dali su nalazi iz samog izvorišta, oko 18.000 kovanica i drugih votivnih darova koji su bili odraz privatne religije pojedinaca povezane s lokalnim kultom „svetog izvora“ i nimfi. Epigrafski spomenici ukazuju na specifičnost ovog svetišta u kojem su u kontekstu mističnosti ozdravljenja štovani razni kultovi, odnosno nadu u ozdravljenje posjetitelji su tražili od različitih božanstva, a što je bilo odraz njihovog svjetonazora, porijekla, vrste bolesti, ali i društvenog statusa. Zavjetni natpisi na kojima se razna božanstva (npr. Minerva, Junona, Apolon, Dijana, Serapis, Fortuna i

² Kušan Špalj 2018, 165–166, sl 2, 4, 5.

³ Bilić 2014; Bilić 2015, 120–125.

⁴ Vikić-Belančić – Gorenc 1970, 151; CIL III 4118; CIL III 10893.

⁵ Nemeth-Ehrlich – Kušan Špalj 2014; Nemeth-Ehrlich – Kušan Špalj 2015, 28–32, 42–45.

⁶ Rendić-Miočević 1992, 67–76; Rendić-Miočević – Šegvić 1998, 7–16; Lučić 2013, 185–255; Kušan Špalj 2014; Kušan Špalj 2015, 56–119.

⁷ Kušan Špalj 2017, 295–297.

dr.)⁸ pojavljuju zajedno s posvetom nimfama svjedoče o suživotu raznih kultova, ali i njihovom „uklapanju“ u lokalni kult izvora. Upravo u taj kontekst bi trebalo smjestiti i raspravu o hramovima u ovom svetištu, u kojem su osim tri hrama na sjevernoj strani postajale i dvije bočne prostorije najvjerojatnije sa sličnom funkcijom. To pokazuje da se radilo o prostoru u kojem je predviđeno štovanje više božanstava, a s obzirom na izrazitu kompleksnost religijskog života u ovome svetištu, vjerojatno je štovano i nekoliko božanstava u zajedničkim hramovima. Kip božice Minerve s postamentom,⁹ pronađen u zapadnom hramu sugerira da je njezin kult bio prisutan u svetištu više stoljeća, dok se za ostale hramove ne može sa sigurnošću utvrditi kome su pripadali. S obzirom na nalaz postamenta s natpisom Junoni (Regini) i Fortuni ispred istočnog hrama,¹⁰ postojala je i pretpostavka da se radilo o hramovima posvećenima kapitolinskoj trijadi, ali brojni nalazi posljednjih godina ukazuju na to da se svetište mora promatrati prvenstveno u lječilišnom kontekstu. Vrlo vjerojatno je tijekom više stoljeća dolazilo i do značajnih promjena zbog uvođenja novih kultova, ali i utjecaja službene religije. Jedan natpis iz kraja 2. st.,¹¹ na kojem se spominju Minerva, Junona (Regina), Apolon i nimfe daje mogućnost da su, barem u jednom periodu, njima bili posvećeni neki od hramova. Također su zanimljivi nalazi iz početka 3. st. koji pokazuju da su u ovom svetištu štovana sva tri omiljena božanstva cara Karakale – Apolon, Eskulap i Serapis, što je za sada jedinstveni primjer u Panoniji. U tom kontekstu trebalo bi promatrati i nalaz kipova Apolona-Sola i Dijane-Lune,¹² čiji se nastanak može datirati u prvu polovinu 3. st., a prema nekim stilskim karakteristikama, vidljiva je sličnost s reljefom postavljenim za zdravlje i pobjede cara Karakale.¹³ Prema sačuvanom natpisu na spomenutom reljefu, pretpostavlja se da je carsko izaslanstvo (ili sam car) bilo u posjeti akvejazejskom svetištu pa je moguće da je tom prilikom jedan od hramova opremljen i skulpturama Apolona-Sola i Dijane-Lune.

Većina ovdje spomenutih kamenih spomenika nađena je tijekom istraživanja prostora svetišta, odnosno u sekundarnoj upotrebi kao dio građevinskih struktura nastalih u obnovi početkom 4. st. Prema rezultatima arheoloških istraživanja, ali i na temelju tzv. Konstantinovog natpisa,¹⁴ na kojem se spominje da je car obnovio Akve Jaze nakon što su stradale u požaru, pretpostavlja se jedna veća građevinska faza u prvoj četvrtini 4. st.¹⁵ Iz tog su razdoblja vidljivi radovi na obnovi svetišta i izgradnji novog kupališta te neki zahvati na bazilici. Tada provedeni radovi nisu uzrokovali veće promjene u izgledu samog svetišta i, osim što je došlo do proširenja središnjeg hrama, većina radova se odnosila na obnovu pojedinih dijelova objekata (stupova, krovništa i sl.). U ovu fazu najvjerojatnije treba smjestiti i popravke na zidovima izvorišnog bazena i okolnog opločenja, kada su sekundarno iskorišteni brojni kameni spomenici koji su se nalazili u svetištu. Prema zatečenoj arheološkoj situaciji, može se zaključiti da su sjeverni i južni zid bili obnovljeni od temelja, za što su korišteni i razni natpisi, žrtvenici, reljefi i drugi obrađeni kamen iz ranijeg razdoblja. Kako bi se postavilo i učvrstilo to veliko kamenje, bilo je potrebno osloboditi i prostor iza zidova te ga nakon radova i zatrpati, a što je vidljivo prvenstveno prema slojevima iza sjevernog zida. U

⁸ Kušan Špalj *et al.* 2014; Kušan Špalj *et al.* 2015, kat. br. 76; Kušan Špalj 2017, 285–288, 292–293.

⁹ ILJug 1169; Gorenc – Vikić 1975, 39, sl. 8; Gorenc 1984.

¹⁰ ILJug 1168; Gorenc – Vikić 1967, 103.

¹¹ Kušan Špalj 2017, 287–288.

¹² Kušan Špalj 2014; Kušan Špalj 2015, 75–78, 101–102; Kušan Špalj 2017, 280–285.

¹³ Kušan Špalj 2017, 271–288.

¹⁴ CIL III, 04121.

¹⁵ O različitim datacijama natpisa između 314. i 326. godine, vidi: Migotti 2017, 142–143.

tim su slojevima nađeni i dijelovi skulptura Apolona-Sola i Dijane-Lune, dijelovi natpisa, reljefa i drugog obrađenog kamena. Središnji dio sjevernog zida, zajedno sa spomenutim slojevima zatrpavanja i opločenjem, urušio se prema sredini bazena u nekom kasnijem razdoblju, ali prema očuvanim slojevima u istočnom i zapadnom dijelu, moguće je pratiti kako je zatrpavanje izvedeno paralelno s gradnjom pojedinog reda zida. Ako se uzmu u obzir sve okolnosti nalaza, može se zaključiti da su dijelovi skulptura Apolona-Sola i Dijane-Lune, a koji su nađeni u urušenju iza sjevernog zida izvorišnog bazena (ispod urušenja kamenih blokova opločenja), dospjeli u te slojeve tijekom obnove izvorišnog bazena. Novac nađen u tim slojevima može se datirati od 1. do 4. st.,¹⁶ odnosno najmlađi primjerak¹⁷ nađen u sloju neposredno ispod opločenja uz sjeverni zid datira se od 313. do 315. godine. To ide u prilog pretpostavci da je obnova zidova izvorišnog bazena i opločenja izvedena zajedno s ostalim građevinskim radovima u vrijeme obnove cara Konstantina Velikog, odnosno da su tada i dijelovi skulptura sekundarno iskorišteni u sloju zatrpavanja.

Svi ovi nalazi pokazuju da su graditelji za obnovu u prvoj četvrtini 4. st. iskoristili dostupan materijal koji se već nalazio u svetištu i, bez obzira na umjetnički i kulturni značaj koji je imao u ranijem razdoblju, upotrijebili ga kao običan građevinski materijal. Na taj način postignute su znatne uštede tijekom gradnje, smanjeni su troškovi nabave i obrade kamena, ali i odvoza velikih i teških kamenih blokova, odnosno raznih spomenika koji su ukrašavali ranije svetište. Takav pristup odraz je nastojanja države da se racionaliziraju troškovi i da se više ulaže u obnovu, nego novu izgradnju i upravo je karakterističan za kraj 3. i početak 4. st.¹⁸

Posebno su zanimljivi brojni nalazi dijelova tanjih mramornih ploča te dijelova reljefa i natpisa, a koji su nađeni u konstrukciji sjevernog i južnog zida gdje su korišteni za podlaganje većih kamenih blokova. Neki dijelovi istih ploča pronađeni su na raznim mjestima, npr. u sjevernom i u južnom zidu izvorišnog bazena,¹⁹ a jedan reljef s prikazom tri nimfe, čiji su dijelovi nađeni uz sjeverni zid izvorišta, nadopunjen je fragmentima nađenima još 60-ih godina 20. st. u zidu istočnog hrama te u kupalištu 4. st.²⁰ Ovi nalazi također potvrđuju istovremenost obnove hramova i izvorišnog bazena (sjevernog i južnog zida), ali i gradnje novog kupališta sjeverno od bazilike, a prema cjelokupnoj arheološkoj situaciji radi se o građevinskoj fazi koju se povezuje s tzv. Konstantinovom obnovom. Na prostoru gdje je izgrađeno novo kupalište sačuvani su i dijelovi kupališta iz ranijih faza, od kojih je većina struktura bila porušena i iznivelirana kako bi se oslobodio prostor za nove objekte.²¹ Može se pratiti kako su neki zidovi uklopljeni u nove prostorije, kao npr. istočni zid prostorije 3 na kojem su tom prilikom i zazidana ranija vrata (slika 1, otvor „a“).²² U 4. st. dogodio se i niz promjena na zgradi bazilike, koja je bila adaptirana u više navrata nakon gradnje u 1. st.,²³ ovisno o funkcioniranju kupališnih objekata u raznim periodima. To se najbolje može pratiti prema položaju vrata, odnosno povezanosti i načinu komunikacije s okolnim objektima. U

¹⁶ Zahvaljujem kolegi dr. sc. Tomislavu Biliću koji je determinirao ukupno 9 primjeraka novca nađenih u istraživanju 2012. god. u sloju iza sjevernog zida izvorišnog bazena, a među kojima je po jedan primjerak novca cara Klaudija, Marka Aurelija, Septimija Severa (Kušan Špalj *et al.* 2014; Kušan Špalj *et al.* 2015, kat. br. 48, 49), 4 primjerka novca cara Trajana i 2 Konstantina I.

¹⁷ *Constantinus I, RIC 167a, nummus fraction, 313-315, Trier.*

¹⁸ Marano 2012, 69–70; Kušan Špalj 2018, 172–176.

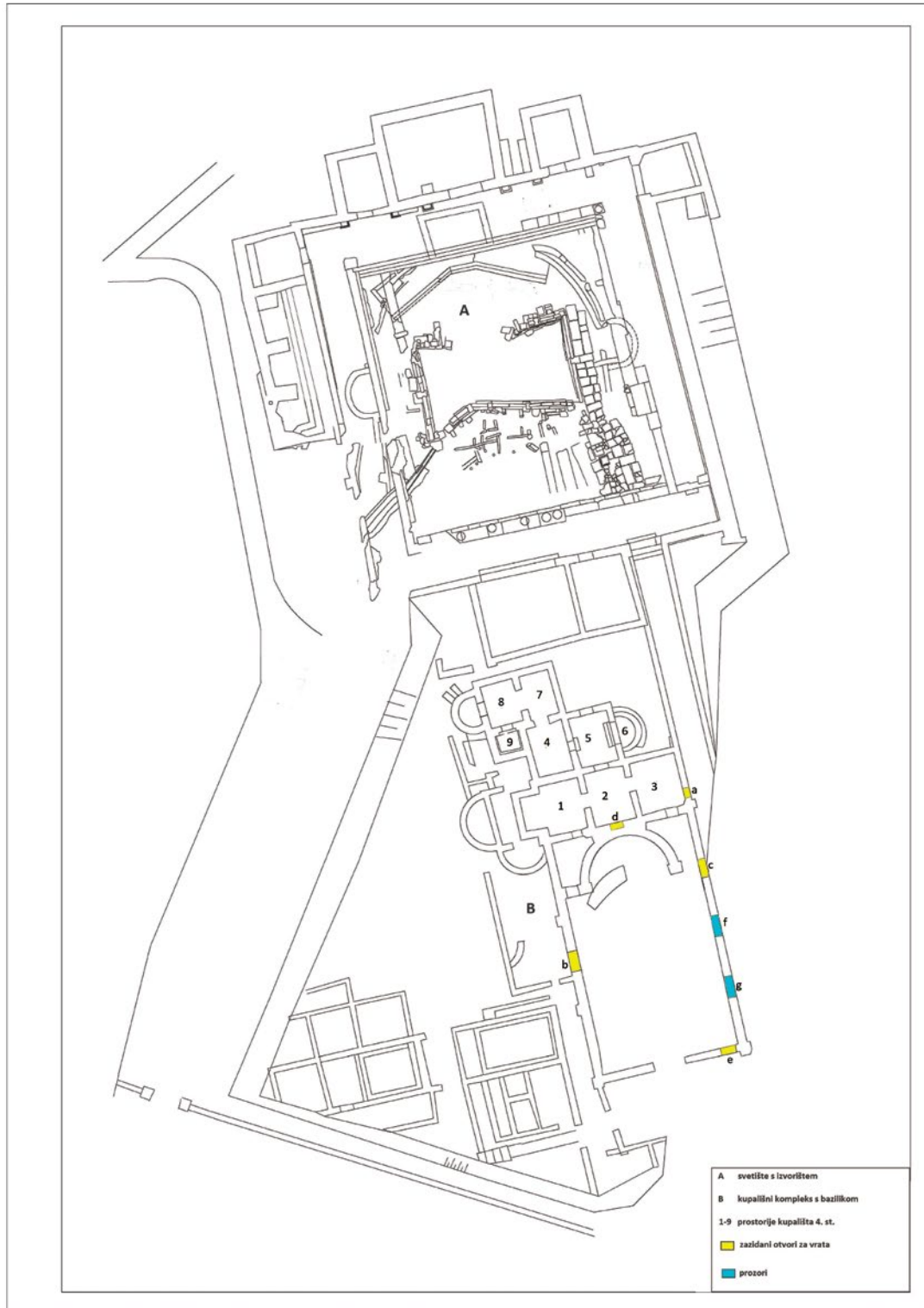
¹⁹ Kušan Špalj 2017, 294–297, sl. 24.

²⁰ Vikić-Belančić – Gorenc 1970, 136; Kušan Špalj *et al.* 2014; Kušan Špalj *et al.* 2015, kat. br. 83.

²¹ Vikić-Belančić – Gorenc 1970, 132–139.

²² Vikić-Belančić – Gorenc 1961, 199–200.

²³ Gorenc – Vikić 1980, 6.

Sl. 1 Tlocrt kompleksa rimske arhitekture (1. – 4. st.) u Varaždinskim Toplicama (1–9 prostorije kupališta, 4.st.; a–e zazidani otvori za vrata; f–g prozori) (geodetski snimak i obrada: ing. M. Kadi i „Vektra“ Varaždin)

strukturi zidova bazilike vidljivo je više prolaza (otvora za vrata) koji su nađeni zazidani, a prema načinu njihove gradnje, upotrebljenom materijalu i visini funkcioniranja, moguće je pretpostaviti kojoj su fazi pripadali. Tako se prolaz na zapadnom zidu (luk i dovratnici od žutog pješčenjaka, širine 148 cm, tj. 5 rimskih stopa),²⁴ prema visini praga, svakako može povezati s funkcioniranjem kupališta zapadno od bazilike iz 1. st. (slika 1, otvor „b“). Najvjerojatnije iz tog vremena potječe i (zazidani) prolaz u sjevernom dijelu istočnog zida bazilike (širine 178 cm, tj. 6 rimskih stopa), za čiju je konstrukciju također korišten žuti pješčenjak, karakterističan građevinski materijal 1. st. na ovom kompleksu (slika 1, otvor „c“). Arheološkim istraživanjima provedenima tijekom 2004. godine na prostoru istočnog dijela bazilike, postala su vidljiva i dva veća prozora (širine 197 cm) na istočnom zidu (slika 1, „f“ i „g“). Na prozorima su uočene dvije faze, odnosno otvori su u jednoj fazi smanjeni na način da su bili zazidani u donjem dijelu te su taj oblik zadržali do samog kraja funkcioniranja objekta (slika 2).²⁵ Za zazidani prolaz na sredini sjevernog zida bazilike (dovratnici i nadvratnik od vapnenca) može se pretpostaviti da je bio komunikacija s kupalištem koje se nalazilo na sjevernoj strani u fazi 2./3. st.,²⁶ budući da je visina hodne površine (i visina nadvratnika) znatno niža od razine funkcioniranja u 4. st. (slika 1, otvor „d“). Također se i za prolaz u istočnom dijelu južnog zida bazilike²⁷ (slika 1, otvor „e“) može pretpostaviti da je zazidan kod obnove, početkom 4. st., kada vjerojatno glavni ulaz postaju monumentalna vrata na sredini južnog zida.²⁸ U taj se period smješta i niz drugih promjena na samoj bazilici, a koje su bile povezane s gradnjom novog kupališta. Prvenstveno se to odnosi na ugradnju apsida uza sjeverni zid, zbog

Sl. 2 Bazilika, pogled na istočni zid s prozorima, istraživanje 2004. godine (foto: D. Nemeth-Ehrlich)

²⁴ Vikić-Belančić – Gorenc 1961, 185–186, sl. 8, 12, 31.

²⁵ Nemeth-Ehrlich – Kušan Špalj 2004, 83–86.

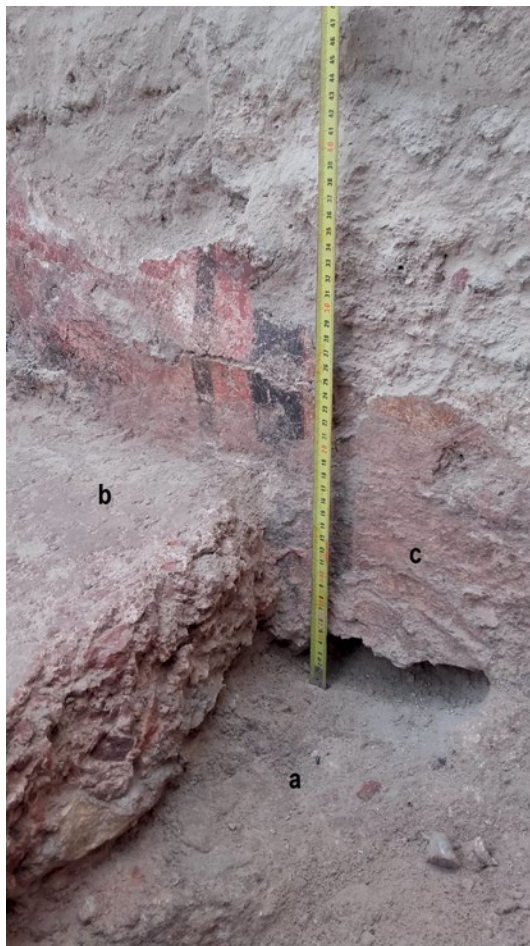
²⁶ Vikić-Belančić – Gorenc 1961, 186, sl. 32, 48.

²⁷ Vikić-Belančić – Gorenc 1961, sl. 9, 36.

²⁸ Vikić-Belančić – Gorenc 1961, 186, sl. 34, 35.

čega su zazidana spomenuta središnja vrata, a komunikacija s kupalištem uspostavlja se kroz dvije bočne prostorije s prolazima istočno i zapadno od apside. Dataciju ugradnje apside u vrijeme tzv. Konstantinove obnove potvrđuju sačuvane zidne slikarije na apside²⁹ koje su po stilu i prikazima istovrsne onima sačuvanima na zidovima bazilike³⁰ i kupališta 4. st.³¹ (polja s viticama i listom vinove loze u donjem dijelu, a iznad crveno uokvirena polja s geometrijskim prikazima, rozetama ili imitacijom mramorne oplata). Isti način ukrašavanja pokazuje i da se radilo o objektima koji su u tom periodu imali zajedničku namjenu. Moguće da se upravo u ovoj fazi uvodi sustav grijanja – hipokaust, odnosno cijelom površinom bazilike postavljaju se suspenzure na kojima se nalazi pod od bijele žbuke (debljine 10–15 cm, slika 3, pod „a“),³² a na istočnom zidu tubuli (i hamate). Postoji mogućnost da je hipokaust u bazilici postojao još iz vremena ranijeg kupališta (2./3. st.), ali sačuvane zidne slikarije, koje su povezane sa spomenutim podom iznad hipokasta, pokazuju njegovo korištenje početkom 4. st, odnosno istovremeno s gradnjom novog kupališta.

Ako se detaljnije promotri način funkcioniranja kupališta 4. st., s ložištima na sjevernoj i zapadnoj strani, nameće se zaključak da s te strane nije bio pristup za posjetitelje te da su sačuvana vrata na sjevernoj strani (u prostoriji 5, slika 1) vjerojatno bila vezana uz održavanje objekta. Zbog rasporeda prostorija kupališta, u kojem su grijane prostorije i bazeni na sjeveru (prostorije 7, 8, 9, slika 1), a prostorije u funkciji svlačiona na jugu (prostorije 1, 2, 3, slika 1), potpuno je logično da je glavni ulaz bio s juga. To bi značilo da se ulazilo kroz kupališnu baziliku koja je tako bila sastavni dio kupališnog kompleksa. Gradnjom novog kupališta i adaptacijom postojeće bazilike, planski je oblikovan kupališni kompleks u kojem je cijeli prostor bio opremljen hipokaustom i ukrašen istim stilom zidnih slikarija. Na temelju tih podataka, može se zaključiti da se u vrijeme gradnje novog kupališta, koje je istovremeno s obnovom svetišta i koje se datira u vrijeme tzv. Konstantinove obnove, još uvijek može govoriti o kupališnoj bazilici, dok se prenamjena objekta u sakralne svrhe mora ipak vezati sa sljedećom građevinskom fazom na objektu. Koliko je vremena prošlo do sljedeće faze, ne može se precizno odrediti budući da okolnosti nalaza upućuju samo na relativne odnose između pojedinih građevinskih faza na objektu. Tako o sljedećoj fazi u

Sl. 3 Dvije faze podova (a, b) i zidna slikarija (c) u bazilici, istraživanja 2017. godine (foto: D. Kušan Špalj)

²⁹ Vikić-Belančić – Gorenc 1961, 193, sl. 40.

³⁰ Vikić-Belančić – Gorenc 1961, sl. 12.

³¹ Vikić-Belančić – Gorenc 1961, sl. 16–19.

³² Vikić-Belančić – Gorenc 1961, 190.

uređenju prostora bazilike tijekom 4. st. svjedoči vrlo dobro sačuvani crvenkasti pod od žbuke (s krupnijim komadićima opeke) kojim je bio prekriven cijeli prostor (slika 3, pod „b“),³³ a koji se nalazio neposredno iznad bijelog poda postavljenog na ploče hipokausta. Novim podom „prelazi“ se preko zidnih slikarija pa se tako prekriva njihov donji rub povezan s ranijim podom, ali one ostaju i dalje u funkciji (slika 3). Istraživanja su pokazala da se u bočnim prostorijama, uz apsidu i u samoj apsidi, iznad ranijeg poda nasipava i sloj gline i kamena.³⁴ Na taj je način novi pod u tim prostorima bio povišen za oko 20 cm od ostalog prostora bazilike. To upućuje na mišljenje da se povisivanje apsida mora smjestiti u fazu nešto kasniju od Konstantinove obnove, a zajedno s činjenicom da se konstrukcijom novog poda negira i funkcija hipokausta, očita je nova namjena prostora. Nalazi slikarija sačuvanih na zidovima bazilike i apsida pokazuju da je isti stil ukrašavanja bio pristutan vezano uz dvije faze podova, ali ostaje mogućnost da su se promjene mogle događati na stropnim površinama. To se prvenstveno odnosi na sačuvani fragment s prikazom glave sveca (slika 4), koji je nađen u istraživanjima 1953. godine te je bio i prvi pokazatelj ranokršćanskog horizonta na lokalitetu.³⁵ Istoj fazi mogli bi se pripisati i neki drugi fragmenti, kao što je npr. prikaz draperije (slika 5) koji ukazuju na figuralne motive te se stilski razlikuju od sačuvanih zidnih slikarija s pretežno geometrijskim motivima. Moguće je da se ta promjena oslikavanja stropnih površina dogodila istovremeno s povisivanjem poda (i apsida), odnosno u fazi kada bazilika gubi kupališni karakter i postaje najvjerojatnije sakralni objekt. Upravo povisivanje poda apsida (i bočnih prostorija), koji u ovoj fazi postaje 20-ak cm uzdignut od ostalog prostora, ukazuje da je objekt prilagođen kršćanskim obredima, odnosno da apsida dobiva funkciju prezbiterija. Vrlo vjerojatno se u ovoj fazi gubi i kupališna namjena prostorija sjeverno od bazilike i one služe kao pomoćne prostorije uz sakralni objekt, premda nema arheoloških nalaza koji bi pokazali da je u njima došlo i do nekih građevinskih zahvata. O još jednoj promjeni vezanoj uz baziliku, vjerojatno nešto kasnije tijekom 4. st., svjedoče nalazi objekta dograđenog s južne strane,³⁶ u obliku narteksa.

Sl. 4 Freska s prikazom glave sveca (4. st.) nađena u istraživanjima bazilike 1953. godine (foto: I. Krajcar)

³³ Vikić-Belančić – Gorenc 1961, 190, sl. 37.

³⁴ Vikić-Belančić – Gorenc 1961, 190, sl. 10.

³⁵ Vikić-Belančić – Gorenc 1961, 193, sl. 43; Migotti 2017, 147, sl. 5.

³⁶ Vikić-Belančić – Gorenc 1961, 194–195.

Sl. 5 Freska s prikazom draperije (4. st.) nađena u istraživanjima bazilike 1953. godine (foto: I. Krajcar)

Sl. 6 Brončani prsten s kristogramom (4. st.) nađen u izvorišnom bazenu 2012. godine (foto: I. Krajcar)

Da se radilo o sakralnom prostoru, pokazuje i sačuvana zidna slikarija s prikazom dvije dijagonalno prekrizene crvene crte (na žučkastoj podlozi s nešto zelene boje), a koja se tumači kao fragment stilizirane rajske ograde.³⁷ Upravo stilska razlika u sačuvanim freskama (glava sveca i rajska ograda) daje argumente za dvije građevinske faze tijekom 4. st. vezane uz ranokršćanski horizont na lokalitetu.³⁸ U raniju fazu može se smjestiti realistični prikaz glave sveca, ali s obzirom na gore opisanu arheološku situaciju tek oko sredine 4. st., dok se pojednostavljeni prikaz rajske ograde treba povezati s nešto kasnijom fazom, odnosno datirati u kraj 4. st.

³⁷ Vikić-Belančić – Gorenc 1970, 130, 149; Migotti 1999, 80, sl. 10; Migotti 2017, 147–149, sl. 4.

³⁸ Migotti 1997, 33–35; Migotti 2017, 148.

Što se tiče nastavka „života“ svetišta u 4. st., vrlo zanimljive podatke dala su novija istraživanja. Naime, premda nisu nađeni epigrafski spomenici iz tog vremena, nalazi u samom izvorištu (nakit i novac iz 4. st.) pokazuju da je kult „svetog izvora“ i dalje bio aktualan, a nalazi prstenja s kristogramom, koji su kao zavjetni darovi ubačeni u termalnu vodu, potvrđuju suživot dviju religija (slika 6).

Rezultati arheoloških istraživanja pokazuju da nije došlo do većih promjena u izgledu svetišta tijekom Konstantinove obnove pa se može prepostaviti da nije došlo niti do većih promjena u ritualima i karakteru prostora. Sekundarna upotreba spomenika početkom 4. st. ne znači nužno da je prekinuto štovanje pojedinih kultova, već govori samo da se radilo o uređenju svetišta i načinu „zbrinjavanja“ starijih spomenika od kojih su možda neki već i ranije bili oštećeni. Ako se uzme u obzir vrlo intenzivan religijski život ovog svetišta tijekom 2. i 3. st., temeljen na magiji zdravlja i čudotvornoj ljekovitosti termalne vode, obnova hramova u prvim desetljećima 4. st. sugerira da se i u narednom periodu zadržava mističnost prostora i štovanje raznih božanstava. O tome svjedoči kip božice Minerve s postamentom (2. st.), pronađen u zapadnom hramu, te natpis posvećen Junoni (Regini) i Fortuni (2. st.), koji je nađen uz stepenište ispred istočnog hrama. Prema okolnostima nalaza, taj natpis nije bio u sekundarnoj upotrebi i nađen je iznad nivoa opločenja pa je moguće, kao i kip božice Minerve, i u 4. st. još uvijek bio u funkciji. U istraživanjima nisu nađeni neki drugi nalazi koji bi ukazivali sa sigurnošću kome su još hramovi bili posvećeni tijekom 4. st., ali kao što je već spomenuto, nalazi iz izvorišta ukazuju na nastavak rituala vezanih uz ubacivanje zavjetnih darova u termalnu vodu. Tako su vjerojatno i nimfe, kao zaštitnice „svetog izvora“, i dalje imale značajnu ulogu. Postojeća arheološka situacija svakako ostavlja mogućnost za različite pretpostavke koje su i vrlo logične, s obzirom na duh vremena i situacije na drugim lokalitetima, pa tako i za kontinuitet štovanja Sola (Apolona-Sola) u doba cara Konstantina.³⁹ Sigurno je svetište s tradicijom štovanja Apolona-Sola (još od 1. pol. 3. st.) privlačilo i samog cara koji je vjerojatno na putovanjima kroz Panoniju obilazio i akvejazejsko lječilište. Međutim, prema dosadašnjim nalazima nema čvrstih arheoloških dokaza koji bi potvrdili kontinuitet štovanja tog kulta u 4. st. Postoji mogućnost da je ploča s posvetom Apolonu-Solu nađena u opločenju (datirana u 1. pol. 3. st.),⁴⁰ korištena još tijekom 4. st. i sekundarno iskorištena u nekoj kasnijoj fazi, ali prema situaciji nalaza to se ne može potvrditi. Naime, okolnosti nalaza upućuju na to da je natpis sekundarno iskorišten u opločenju, zajedno s mnogim spomenicima koji su stajali u svetištu tijekom 2. i 3. st., te su u velikoj obnovi u doba Konstantina „ugrađeni“ u obnovljene objekte. Slična je situacija i s drugim nalazom koji potvrđuje štovanje Apolona-Sola tijekom 3. st., dio njegove skulpture, koji je također sekundarno upotrebljen u vrijeme obnove poč. 4. st. Ne smije se zanemariti da je skulptura nađena zajedno, u istom sloju, s dijelovima skulpture Dijane-Lune te ju treba promatrati u tom kontekstu, kao dio kiparske cjeline božanskih blizanaca.

Nedostatak nalaza zavjetnih natpisa iz 4. st. u istraživanjima svetišta, ali i među slučajnim nalazima, možda je posljedica događanja krajem 4. st. i jačanja kršćanstva, kada se vjerojatno više poganskih kultova gasi i spomenici se uklanjaju, ali možda ukazuje i na promjenu nekih običaja u svetištu. Upravo o načinu ukrašavanja i karakteru prostora tijekom 4. st. svjedoče fragmenti tri monumentalna metrička natpisa, jedini epigrafski spomenici nađen na samom lokalitetu koji se mogu datirati u vrijeme cara Konstantina. Radi se o vrlo zanimljivim mističnim tekstovima pisanim u daktilskom heksametru i jambu u slavu vode, sunca i prirode, a prepostavlja se da su

³⁹ Migotti 2017, 143–146.

⁴⁰ Rendić-Miočević 1972, 73; Migotti 1999, 55–56, sl. 2; Migotti 2017, 143–144, sl. 2.

bili postavljeni na zidovima trijemova. Karakter tekstova svjedoči o ambijentu svetišta u kojem se slave mistične sile zaslužne za liječenje te se, u duhu Konstantinovog vremena, preko sunca, vode i prirode povezuju kršćanstvo i poganski kult.⁴¹ Ploče su pronađene u opločenju južnog trijema, gdje su vjerojatno bile sekundarno upotrebljene, a što ukazuje na još jednu fazu „uređenja“ svetišta, vjerojatno krajem 4. st. Slučajni nalaz jednog spomenika sličnog karaktera (u 19. st.),⁴² također bi, prema sadržaju i obliku slova (L s izvijenom nožicom kao na ploči cara Konstantina i spomenutim metričkim natpisima), trebalo datirati u vrijeme Konstantina Velikog. Vjerojatno se također radi o natpisu koji je ukrašavao prostor svetišta, a pretpostavljeni spomen nimfe (*[- - n] ympha est*) mogao bi biti potvrda tog kulta i tijekom 4. st.

Može se zaključiti da je prostor svetišta i u 4. st. bio u funkciji kulta ozdravljena i „svetog izvora“ te da su se i u tom periodu vrlo vjerojatno, s obzirom na specifičnost prostora, zadržali neki od kultova iz ranijih razdoblja. Očito je do samog kraja funkcioniranja ovog kompleksa pogansko svetište zadržalo svoju funkciju, a što odgovara i stanju u Rimskom Carstvu nakon Konstantinovog edikta, kada je kršćanstvo ozakonjeno, ali poganstvo je i dalje bilo dozvoljeno. Takva je situacija bila prihvatljiva pogotovo u popularnom lječilištu kao što su bile *Aquae lasae*, a nalazi pokazuju da je suživot poganskih običaja i kršćanstva bio prisutan do samog kraja. Glavni razlog ovoj specifičnoj situaciji sasvim sigurno je bio termalni izvor i mističnost ozdravljenja prisutna u ovom svetištu tijekom više stoljeća pa se tako čini logičnim da su posjetitelji, bez obzira na religijsku pripadnost, ubacili novac ili nakit u sveti izvor s nadom za ozdravljenje.

Premda je izuzetno malo nalaza koji se mogu pripisati ranokršćanskom horizontu, njihov je značaj izuzetan u razumijevanju bogatog religijskog života u naselju i tijekom 4. st. Preuređenje velikog objekta kupališne bazilike u sakralni prostor sugerira da se radilo o zavidnom broju pripadnika kršćanstva, dok velika količina zavjetnih darova (prvenstveno novca), među kojima ima i nekoliko prstenova s kršćanskim motivom, ukazuje i na jaki kult izvora i mističnost zdravlja koja je bila kontekst tog suživota.

Na temelju novih istraživanja, kao i spoznaja dobivenih tijekom konzervatorsko-restauratorskih radova na zidnim slikarijama i podovima kupališta i bazilike, došlo se do nekih novih saznanja o građevinskim fazama na lokalitetu. Premda su postojale pretpostavke da se ranokršćanski horizont može pratiti već od vremena obnove kompleksa u vrijeme Konstantina Velikog,⁴³ detaljna analiza sačuvane arhitekture pokazala je da su se te promjene dogodile ipak nešto kasnije. Naravno, to ne isključuje mogućnost pojave kršćanstva u ovom naselju već i ranije, pogotovo s obzirom na činjenicu da je kršćanska zajednica u obližnjoj Petovionii uspostavljena već u 3. st.⁴⁴ Također, i sam natpis cara Konstantina na kojem se spominje nedjelja odaje duh kršćanstva,⁴⁵ a tog su karaktera i spomenuti metrički natpisi nađeni u svetištu iz tog perioda. Moguće da su i neki od zavjetnih darova s kršćanskim obilježjima nađeni u izvorištu ubačeni već u pretkonstantinovskom ili konstantinovskom razdoblju kada je ovo poznato lječilište posjetio neki pripadnik kršćanske zajednice. Međutim, analiza sačuvane arhitekture u gradskom parku pokazuje da su u vrijeme tzv. Konstantinove obnove objekti sjeverno od bazilike i sama bazilika još uvijek bili u funkciji kupališnog kompleksa. U sljedećoj fazi (vjerojatno oko sredine 4. st.) taj se prostor prilagođava potrebama kršćanskih obreda, odnosno isko-

⁴¹ Kuntić-Makvić *et al.* 2012, 285–295.

⁴² AIJ 470; Lučić 2013, 213–214.

⁴³ Migotti 2017, 146–149.

⁴⁴ Horvat *et al.* 2003, 158.

⁴⁵ Migotti 2017, 142–143.

Sl. 7 Termalna voda u izvorišnom bazenu (foto: D. Kušan Špalj)

rištena je postojeća građevina i, s relativno manjim intervencijama, preuređena u sakralni objekt. Povećanjem poda i dodatnim povišavanjem prostora apside, koja dobiva funkciju prezbiterija, te vjerojatno i novim oslikavanjem stropnih površina (glava sveca) postignut je karakter ranokršćanskog objekta. Zbog toga se može zaključiti da je oblik ranokršćanske bazilike s upisanom apsidom ovdje bio direktna posljedica korištenja postojeće rimske arhitekture koju se prilagodilo potrebama kršćanskih obreda. S obzirom na pretpostavku da nađene slikarije (glava sveca i rajska ograda) vremenski nisu nastale u istoj fazi, može se pretpostaviti da se radilo o opremanju prostora u više faza, odnosno pretpostavlja se još jedan građevinski zahvat krajem 4. st. kada je dograđen i prostor južno od bazilike. Premda je ranokršćanski horizont posljednja faza funkcioniranja ovog kompleksa, vrlo je malo nalaza iz tog vremena, što je vjerojatno posljedica planskog napuštanja objekata.⁴⁶

Budući da istraživanja istočnog dijela bazilike nisu u potpunosti dovršena, odnosno potrebno je još istražiti sloj urušenja sa stropnim i zidnim slikarijama, kao i izvršiti detaljnu analizu svih do sada nađenih slikarija, ostaje nada da će se dobiti odgovori na neka otvorena pitanja. Također, trebalo bi provesti daljnja istraživanja na prostoru južno od bazilike kako bi se dobilo više podataka o izgledu narteksa i građevinskim fazama u tom dijelu objekta. U konačnoj interpretaciji značaja i kontinuiteta štovanja „svetog izvora“ tijekom 4. st., izuzetno je važno dovršenje započete obrade brojnih numizmatičkih nalaza iz izvorišnog bazena.

Premda za sada samo nekoliko elemenata potvrđuje ranokršćanski horizont na ovom lokalitetu, njihov je značaj izuzetno velik jer ukazuju na prisustvo kršćanske zajednice, a s obzirom na istovremeno funkcioniranje poganskog svetišta, govore i o suživotu dviju religija. Posebno zanimljivi su pojedinačni nalazi prstenja s kristogramom nađeni u izvorišnom bazenu koji svjedoče o uključivanju pripadnika kršćanske zajednice u višestoljetne rituale poganskog svetišta. Zbog toga i danas prisutna termalna voda najbolje dočarava duh vremena i atmosferu lječilišta tijekom 4. st. u kojem je njena ljekovitost bila glavni razlog suživota dviju religija.

⁴⁶ Vikić-Belančić – Gorenc 1961, 215.

POPIS KRATICA

AIJ – *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Zagreb 1938.

CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*

CIL III - *Corpus Inscriptionum Latinarum, Inscriptiones Aegypti, Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici, partes 1 et 2*, Berlin 1873–1902.

ILJug – *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt, Situla 19*, Ljubljana 1978.

POPIS LITERATURE

- Bilić 2014 T. Bilić, „Numizmatične najdbe iz izvirskega bazena v Varaždinskih Toplicah / Numismatic Finds in the Spring Pool at Varaždinske Toplice”, u: N. Pirnat Spahić (ur.), *Najnovije rimske najdbe na območju Varaždinskih Toplic / Recent Discoveries of Roman Remains in the Region of Varaždinske Toplice*, Ljubljana 2014, 120–125.
- Bilić 2015 T. Bilić, „Numizmatički nalazi iz izvorišnog bazena u Varaždinskim Toplicama / Numismatic Finds in the Spring Pool at Varaždinske Toplice”, u: N. Pirnat Spahić (ur.), *Nova otkrića iz rimskog razdoblja na području Varaždinskih Toplica / Recent Discoveries of Roman Remains in the Region of Varaždinske Toplice*, Zagreb 2015, 120–125.
- Ćabrian *et al.* 1973 J. Ćabrian – M. Gorenc – B. Vikić, „Pregled povijesti Varaždinskih Toplica”, *Varaždinske Toplice* 1973, 4–6.
- Gorenc 1984 M. Gorenc, „Minerva iz Varaždinskih Toplica i njen majstor“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., 16-17 (1983), Zagreb 1984, 95–108.
- Gorenc – Vikić 1967 M. Gorenc – B. Vikić, „Varaždinske Toplice, *Aquae Iasae*“, *Arheološki pregled* 9, Beograd 1967, 102–105.
- Gorenc – Vikić 1975 M. Gorenc – B. Vikić, „Das fünfundzwanzigjährige Jubiläum der Untersuchungen der antiken Lokalität *Aquae Iasae* (Varaždinske Toplice)“, *Archaeologia Iugoslavica* 16, Beograd 1975, 32–50.
- Gorenc – Vikić 1980 M. Gorenc – B. Vikić, *Varaždinske toplice - Aquae Iasae u antičko doba*, Varaždinske Toplice 1980.
- Horvat *et al.* 2003 J. Horvat – M. Lovenjak – A. Dolenc Vičić – M. Lubšina-Tušek – M. Tomanić-Jevremov – Z. Šubic, „Poetovio, Development and Topography”, u: M. Šašel Kos – P. Scherrer (ur.), *The autonomous towns of Noricum and Pannonia, Pannonia I, Situla 41*, Ljubljana 2003, 153–189.
- Kuntić-Makvić *et al.* 2012 B. Kuntić Makvić – A. Rendić-Miočević – M. Šegvić – I. Krajcar, „Intergracija i vizualna prezentacija ulomaka monumentalnog metričkog natpisa iz Varaždinskih Toplica“, u: J. Balen – M. Šimek (ur.), *Arheologija varaždinskog kraja i srednjeg Podravlja, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 28, Zagreb 2012, 285–295.
- Kušan Špalj 2014 D. Kušan Špalj, „*AQUAE IASAE* – zdraviliško, kultno in preroško svetišče / *AQUAE IASAE* – a Centre of Health, Cult and Oracle”, u: N. Pirnat Spahić (ur.), *Najnovije rimske najdbe na območju Varaždinskih*

- Toplic / Recent Discoveries of Roman Remains in the Region of Varaždinske Toplice*, Ljubljana 2014, 56–106.
- Kušan Špalj 2014a D. Kušan Špalj, „Rekonstrukcija prostora okoli naravnega izvira termalne vode – rituali in uporaba / Reconstruction of the Area Around the Natural Thermal Spring – Rituals and Utilization”, u: N. Pirnat Spahić, (ur.), *Najnovije rimske najdbe na območju Varaždinskih Toplic / Recent Discoveries of Roman Remains in the Region of Varaždinske Toplice*, Ljubljana 2014, 107–119.
- Kušan Špalj 2015 D. Kušan Špalj, „AQUAE IASAE – lječilišni, kulturni i proročki centar / AQUAE IASAE – a Centre of Health, Cult and Oracle”, u: N. Pirnat Spahić (ur.), *Nova otkrića iz rimskog razdoblja na području Varaždinskih Toplica / Recent Discoveries of Roman Remains in the Region of Varaždinske Toplice*, Zagreb 2015, 56–106.
- Kušan Špalj 2015a D. Kušan Špalj, „Rekonstrukcija prostora oko prirodnog izvora termalne vode – rituali i namjena / Reconstruction of the Area Around the Natural Thermal Spring – Rituals and Utilization”, u: N. Pirnat Spahić (ur.), *Nova otkrića iz rimskog razdoblja na području Varaždinskih Toplica / Recent Discoveries of Roman Remains in the Region of Varaždinske Toplice*, Zagreb 2015, 107–119.
- Kušan Špalj 2017 D. Kušan Špalj, „Aquae Iasae – nova otkrića u rimskom svetištu – s posebnim osvrtom na kultove Apolona, Eskulapa i Serapisa“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.s., 50, Zagreb 2017, 255–308.
- Kušan Špalj 2018 D. Kušan Špalj, „Rimsko naselje Aquae Iasae (Varaždinske Toplice), primjer recikliranja građevinskog materijala“ u: J. Balen – I. Miloglav – A. Kudelić (ur.), *Recikliraj, ideje iz prošlosti*, Zagreb 2018, 163–179.
- Kušan Špalj et al. 2014 D. Kušan Špalj – N. Perok – T. Bilić – M. Nađ – S. Habus – J. Balen, „Katalog razstavljenih Predmetov / Catalogue of exhibited items“, u: N. Pirnat Spahić (ur.), *Najnovije rimske najdbe na območju Varaždinskih Toplic / Recent Discoveries of Roman Remains in the Region of Varaždinske Toplice*, Ljubljana 2014, 131–188.
- Kušan Špalj et al. 2015 D. Kušan Špalj – N. Perok – T. Bilić – M. Nađ – S. Habus – J. Balen, „Katalog izloženih predmeta / Catalogue of exhibited items“, u: N. Pirnat Spahić (ur.), *Nova otkrića iz rimskog razdoblja na području Varaždinskih Toplica / Recent Discoveries of Roman Remains in the Region of Varaždinske Toplice*, Zagreb 2015, 131–188.
- Kušan Špalj – Nemeth-Ehrlich 2012 D. Kušan Špalj – D. Nemeth-Ehrlich, „Aquae Iasae – Varaždinske Toplice – arheološka istraživanja rimskog izvorišnog bazena i okolnog prostora“, u: J. Balen – M. Šimek (ur.), *Arheologija varaždinskog kraja i srednjeg Podravlja, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 28, Zagreb 2012, 107–130.
- Lučić 2013 L. Lučić, „Rimski natpisi iz Varaždinskih Toplica“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.s., 46, Zagreb 2013, 185–255.
- Marano 2012 Y. A. Marano, „Fonti giuridiche di età romana (I secolo a.C. – VI secolo d.C.) per lo studio del reimpiego“, u: G. Cuscito (ur.), *Riuso di monumenti e reimpiego di materiali antichi in età postclassica: il caso della Venetia, Antichità Altoadriatiche* 74, Trieste 2012, 63–84.

- Migotti 1997 B. Migotti, *Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia). A catalogue of finds and sites*, BAR, London 1997.
- Migotti 1999 B. Migotti, „Od kulta Sola do kršćanstva u Varaždinskim Toplicama (*Aquae Iasae*)“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 37 (24) (1998), Zadar 1999, 51–88.
- Migotti 2017 B. Migotti, „The Cult of Sol Invictus and Early Christianity in *Aquae Iasae (Pannonia Savia)*“, u: M. Ságy – E. Schoolman (ur.), *Pagans and Christians in the Late Roman Empire*, Budapest 2017, 133–149.
- Nemeth-Ehrlich – Kušan-Špalj 2005 D. Nemeth-Ehrlich – D. Kušan-Špalj, „Varaždinske Toplice“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 1/2004, Zagreb 2005, 83–86.
- Nemeth-Ehrlich – Kušan Špalj 2014 D. Nemeth-Ehrlich – D. Kušan Špalj, „Rimska naselbina AQUAE IASAE – izsledki arheoloških raziskav mestnega parka v Varaždinskih Toplicah / The Roman Settlement AQUAE IASAE – Findings of Archaeological Excavations in the Area of the Varaždinske Toplice Municipal Park“, u: N. Pirnat Spahić (ur.), *Najnovejše rimske najdbe na območju Varaždinskih Toplic / Recent Discoveries of Roman Remains in the Region of Varaždinske Toplice*, Ljubljana 2014, 21–49.
- Nemeth-Ehrlich – Kušan Špalj 2015 D. Nemeth-Ehrlich – D. Kušan Špalj, „Rimsko naselje AQUAE IASAE – rezultati arheoloških istraživanja na prostoru gradskog parka u Varaždinskim Toplicama / The Roman Settlement AQUAE IASAE – Findings of Archaeological Excavations in the Area of the Varaždinske Toplice Municipal Park“, u: N. Pirnat Spahić (ur.), *Nova otkrića iz rimskog razdoblja na području Varaždinskih Toplica / Recent Discoveries of Roman Remains in the Region of Varaždinske Toplice*, Zagreb 2015, 21–49.
- Rendić-Miočević 1992 D. Rendić-Miočević, „O akvejasejskoj epigrafskoj baštini i o posebnostima njenih kulturnih dedikacija“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 24–25 (1991), Zagreb 1992, 67–76.
- Rendić-Miočević – Šegvić 1998 A. Rendić-Miočević – M. Šegvić, „Religions and cults in south Pannonian regions“, u: J. Fitz (ur.), *Religions and cults in Pannonia*, Székesfehérvár 1998, 7–16.
- Vikić-Belančić – Gorenc 1961 B. Vikić-Belančić – M. Gorenc, „Istraživanja antiknog kupališta u Varaždinskim Toplicama od 1956. godine do 1959. godine“, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.s. 2, Zagreb 1961, 181–223.
- Vikić-Belančić – Gorenc 1970 B. Vikić-Belančić – M. Gorenc, „Završna istraživanja antičkog kupališnog kompleksa u Varaždinskim Toplicama“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.s. 4, Zagreb 1970, 121–157.

DORA KUŠAN ŠPALJ

AQUAE IASAE (VARAŽDINSKE TOPLICE) – THE EARLY CHRISTIAN HORIZON

Since 1953, the Archaeological Museum in Zagreb has conducted excavations at the town park in Varaždinske Toplice. The research showed that in this area is a very well preserved Roman architectural complex – Roman sanctuary built around a thermal spring and a bath complex. The construction phases can be traced from the 1st to the end of the 4th century. The main reason for choosing this location for the construction of public facilities was the natural thermal spring. The space around the natural spring was a sanctuary as early as the 1st century. Though, due to the later construction, the walls of the 1st century reservoir are not preserved. The other finds indicate that the wider area around the natural spring was fenced with walls (with niches on the east and west sides). On the north side there was a rectangular object, most probably a temple devoted to nymphs.

In the 2nd century there were major changes in the appearance of the complex. Very complicated works were carried out that involved the construction of new baths and the sanctuary. In this phase the spring was enclosed, by building a rectangular 8 x 13.5 m reservoir around it, with walls approximately 2 m high and a fence. The construction of more temples is certainly associated with the introduction of new cults. On the basis of numerous epigraphic monuments (dated in the 2nd and 3rd centuries), the worship of various deities connected with healing is documented (nymphs, Minerva, Apollo (Apollo-Sol), Diana (Diana Luna), Silvanae, Aesculapius, Hygia (Salus), Isis, Serapis, Fortuna (Isis-Fortuna), Juno, and others). Findings related to god Apollo as well as the geological situation with a thermal spring suggest that this was also a place of oracles.

According to the results of archaeological research, but also based on the Constantine's inscription, which mentions that the Aquae Iasae were rebuilt after a fire, another construction phase can be traced in the first decades of the 4th century. This is visible in the restoration of the sanctuary and the construction of new baths. The works then did not cause any major changes in the appearance of the sanctuary itself. Most of the works concerned the reconstruction of certain parts of the buildings and repairs on the walls of the spring reservoir and surrounding pavement, when secondary stone monuments were used. Particularly interesting are the findings of parts of thin marble slabs, reliefs, and inscriptions, found in the structure of the northern and southern walls of the spring reservoir where they were used to support larger stone blocks. Parts of one relief depicting the three nymphs, were found in the northern wall of the spring reservoir, but it was supplemented with fragments found in the 60^s of the 20th century, in the wall of the eastern temple and in the 4th century baths. These finds confirm the simultaneous restoration of the temples and the spring reservoir, as well as the construction of new baths. In that period some changes in the basilica can also be dated from that period. For example, the installation of an apse along the northern wall. The data of installing apse at the time of Constantine is confirmed by the preserved wall paintings on apse which are in style and depictions identical to those preserved on the walls of the basilica and the 4th century baths. In this period basilica was equipped with hypocaust system and the white plastered floor (10–15 cm thick, Figure 3, floor "a") This all shows that the construction of new baths and the adaptation of the existing basilica was a planned project of bath complex in which the whole area was equipped with a hypocaust system and decorated with the same style of wall paintings. The next construction phase in the basilica is documented by the very well-preserved reddish plaster floor (Figure 3, floor "b"), which was just above the white plastered floor. The new floor "crosses" the wall paintings so that their lower edge was covered, but they remain in function (Figure 3). In the lateral rooms, beside the apse as well as the apse itself, above the previous floor, the clay and stone layer is stained. So the new floor in these areas is further increased by about 20 cm. This suggests that the elevation of the apse happened in a phase somewhat later than the Constantine's renewal, and, with the fact that the construction of the new floor negates the hypocaust function, new function of the space is obvious. The paintings found on the walls of the basilica and the apse show that the same decoration style was present in connection with the two stages of the floor, but there remains the possibility that the changes could occur on the ceiling surfaces. This primarily refers to the preserved fragment with the representation

of the head of the saint (Figure 4), and some other fragments such as the drapery (Figure 5), quite different from the preserved paintings on the walls, predominantly with geometric motifs. It is possible that this change of ceiling surface painting occurred at the same time as the elevation of the floor, indicating that the object was adapted to Christian rites (with elevated apse in presbytery function). Another alteration related to the basilica, happened probably later in the 4th century. It is evidenced by the finds of the building in form of a narthex, erected on the south. That it was a sacral space, show preserved wall paintings depicting two diagonally crossed red lines, interpreted as a fragment of a stylized paradise fence. The stylistic difference in the preserved frescoes (the head of the saint and the paradise fence) gives arguments for two construction phases during the 4th century related to the early Christian horizon at the site.

It can be concluded that the sanctuary area was still in function of the “sacred spring” in the 4th century and that worship of some of the cults from earlier periods was active. This is evidenced by the statue of the goddess Minerva (2nd century) found in the western temple, and the inscription dedicated to Juno (Regina) and Fortuna (2nd century) found above the staircase in front of the eastern temple. According to the circumstances, these finds were not in secondary use and were probably still in function till the end of the 4th century. No other finds were found in the research that would indicate to whom the other temples were dedicated during the 4th century, but, as mentioned above, finds from the spring suggest a continuation of rituals related to votive offerings in the thermal spring. Thus, the nymphs as patrons of the “sacred spring” still have a significant role to play. The existing archaeological situation leaves room for various assumptions that are very logical in view of the spirit of time and situations on other sites, as well as for the continuity of worship of Sol (Apollo Sol) in the time of Emperor Constantine. Certainly the sanctuary with the tradition of worship of Apollo Sol (from the 1st half of the 3rd century) attracted the emperor himself, who probably visited Aquae Iasae when he was traveling through Pannonia. However, according to the foregoing findings there is no solid archaeological evidence to confirm the continuity of worship of this cult in the 4th century. One slab with inscription to Apollo – Sol (dating back to the 1st half of the 3rd century) was found, secondary used, in pavement where most likely was put in the period of Constantine renovation. A similar situation is also with the part of the sculpture of Apollo Sol (also dated from the 1st half of the 3rd century), which was also used secondary during the renovation in the 4th century. It should not be neglected that the sculpture was found together (in the same layer), with parts of the sculpture of Diana Luna and should be observed in that context as part of the sculptural ensemble of divine twins.

Of the way of decoration and the character of the sanctuary area during the 4th century witness the fragments of three monumental metric inscriptions. These are the only epigraphic monuments found at the site that can be dated to the time of Emperor Constantine. They are very interesting mystical texts written in the dactylic hexameter and iamb, in the glory of water, sun, and nature, and it is supposed to have been placed on the walls of the porches. The character of the texts is a testimony to the atmosphere of the sanctuary where the mystical forces responsible for healing are celebrated and in the spirit of Constantine’s time, through the sun, water, and nature, Christianity and pagan cult were connected.

Obviously, until the very end of this complex, the pagan sanctuary retained its function, which corresponds with the situation in the Roman Empire after Constantine’s Edict, when Christianity was legalized and paganism was still allowed. Such a situation was acceptable especially in a popular spa such as Aquae Iasae. The main reason for this specific situation was the thermal spring and mystic of healing present in this sanctuary for several centuries. It seems logical that visitors, irrespective of their religious affiliation, dropped coins or jewellery into the sacred spring, hoping for recovery.

Particularly interesting are the rings with the motif of the Christogram found in the spring reservoir. They testify not only the coexistence of Christianity and the Roman cult but also the incorporation of members of the Christian community into the centuries-old rituals of the pagan sanctuary. Because of this, the present-day thermal water is the best witness of the spirit and the atmosphere of the spa during the 4th century, where its healing properties were the main reason for the coexistence of the two religions.

Keywords: *Aquae Iasae, thermal spring, sanctuary, basilica, Christianity, pagan cults*

